

ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Учення про правосуб'єктність пройшло довгий шлях свого розвитку. У теорії права й окремих юридичних науках не існує єдиної думки щодо значення, суті та юридичної природи правосуб'єктності. Вагомий внесок у розвиток цієї проблеми зробили С.М.Братусь [2, с. 64], О.В.Венедиктов [3, с. 234] та деякі інші правники.

У ранніх роботах указаних науковців дуже часто мало місце ототожнення понять правоздатності, дієздатності і правосуб'єктності. Так, О.В.Венедиктов зазначав, що правоздатність (дієздатність) – це здатність мати права й обов'язки, бути їх самостійним (особливим) носієм, суб'єктом. Він вважав безумовним тотожність понять “правоздатність” і “правосуб'єктність” [4, с. 86].

С.М.Братусь розумів правоздатність як право бути суб'єктом прав та обов'язків. Правоздатність і правосуб'єктність, на його думку, - рівнозначні поняття. Правоздатність – це лише сумарний загальний вираз різноманітних проявів суб'єктивних прав і загальне підґрунтя, без якого неможливі конкретні провтомочності. Суттєва риса правоздатності – зв'язок прав і обов'язків. Учений розмежовував також загальну і спеціальну дієздатність. Остання, на його думку, виникає одночасно з появою спеціальної правоздатності (шлюбної право- і дієздатності, трудової право- і дієздатності) [2, с. 6, 13, 36, 84].

У пізніших працях цивілістів провадиться розмежування понять правоздатності, дієздатності і правосуб'єктності, хоча йшлося, як правило, про їх розмежування в основному в цивільному праві. Так, О.В.Венедиктов згодом зазначав, що розмежування правоздатності й дієздатності має значення для цивільного права, але не має ні практичного, ні теоретичного значення для тих галузей права, де дієздатність виникає одночасово й за наявності однакових умов із правоздатністю, як це має місце в

трудовому праві. Закон визнає кожного громадянина суб'єктом права, але це не означає, що він визнає за ним можливість бути носієм прав та обов'язків у будь-якій галузі правовідносин незалежно від характеру останніх і певних необхідних для цього умов.[3, с. 18].

У той же час вбачалося можливим виокремлювати правоздатність і дієздатність як самостійні категорії, хоча вони і вважалися перш за все цивілістичними. У цивілістичній науці правоздатність розуміється як чисто пасивна властивість – спроможність бути носієм прав та обов'язків незалежно від змоги своїми діями придбати права (й обов'язки) і здійснювати їх. Дієздатність же – це активна властивість, що проявляється до здійснення вольових актів, які мають юридичне значення, і до здійснення правомочностей та обов'язків. Відсутність дієздатності у правоздатного, але недієздатного суб'єкта доповнюється діяльністю його представника.

У майбутньому ця течія в науці набула багатьох прибічників. Так, О.О.Красивчиков не тільки досліджував право- і дієздатність, а й визначив зміст правоздатності і правосуб'єктності. Зміст правоздатності – це можливість мати певні права й обов'язки. Дієздатність, як і правоздатність, є загальною правовою передумовою до правоволодіння. Вона включає в себе можливість своїми діями набувати права і створювати для себе обов'язки, здійснювати їх, нести цивільно-правову відповідальність за вчинення правопорушення (деліктоспроможність). Що ж стосується правосуб'єктності, то її зміст, на думку цього вченого, складається із правоздатності й дієздатності [7, с. 37].

О.С.Йоффе, досліджуючи правосуб'єктність щодо цивільного права, зазначав, що дієздатність мають зовсім не всі суб'єкти цивільного права. Цивільна правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність) особи становить необхідну передумову появи в неї цивільних прав та обов'язків. При цьому цивільна правосуб'єктність надає суб'єктові можливості мати не тільки ті права, які він має, а й будь-які інші, мати які йому дозволено законом.

М.Д.Шаргородським та О.С.Йоффе зроблено наголос на те, що у правосуб'єктності правоздатність і дієздатність не обов'язково повинні співпадати в одній особі. Ця особливість притаманна тільки цивільній правосуб'єктності [5, с. 211]. На думку автора цієї

статті, ця особливість правосуб'єктності проявляється й у цивільному процесі.

Як бачимо, розвиток теорії правосуб'єктності свідчить про неоднозначність розуміння змісту останньої. У цивільно-процесуальній літературі просліджується також тенденція вирізняти загальну, галузеву і спеціальну правосуб'єктність. Так, О.В.Венедиктов відмічав, що можливість бути носієм прав та обов'язків у різних галузях правовідносин можна визначити як загальну правосуб'єктність, а в певній сфері правовідносин – як галузеву (адміністративну, цивільну, трудову та ін.). Загальна правосуб'єктність громадянина проявляється в галузевій [3, с. 17-28].

Після того, як вийшли у світ дослідження з розглядуваного питання зазначених науковців, правосуб'єктність отримала свій розвиток у загальній теорії права. При цьому якихось істотних, принципово нових позицій теоретиками права не було висловлено; вони взяли за основу постулати саме цих цивілістів [1, с. 272-280; 9, с. 34; 10, с. 56].

Серед теоретиків права, як і серед цивілістів, не існувало (та й не існує) єдиної думки щодо правосуб'єктності. Так, Ю.К.Толстой в одній із перших робіт, присвячених теорії правовідносин, заперечував існування правосуб'єктності як самостійного інституту, прирівнюючи останню до правоздатності [12, с. 9-11].

Протилежної точки зору дотримувався О.В.Міцкевич, який ототожнював правосуб'єктність із правовим статусом, тобто із сукупністю прав та обов'язків. При цьому він вважав, що розмежування право- і дієздатності необхідно і для тих майнових правовідносин громадян, які регулюються цивільним правом. Без такого розмежування, на його думку, неможливо було б, наприклад, спадкування малолітніми дітьми, користування житлом та ін. [8, с. 48, 49].

Відому новину мала позиція С.С.Алексєєва, який визнавав, що правосуб'єктність є первинною ланкою конкретизації юридичних норм, де обумовлюється загальний юридичний стан суб'єкта [1, с. 277, 279]. Слід зазначити, що цей аспект характеристики правосуб'єктності детально відбиває етапи реалізації правового статусу суб'єкта права, однак, вважаємо, що він звужує її зміст.

У цивільному процесуальному праві інститут правосуб'єктності вперше було досліджено Н.О.Чечіною в

монографії “Гражданские процессуальные правоотношения” [14], а згодом у працях В.В.Комарова, В.Н.Щеглова, С.А. Якубова [6, с. 8-11; 16, с. 18-26; 17, с. 80-95] та інших науковців.

Треба зазначити, що стосовно поняття цивільної процесуальної правосуб’єктності в науці цивільного процесуального права також не існує єдиної точки зору. Якщо проаналізувати існуючі з цього приводу думки, то необхідно зауважити, що деякі вчені (зокрема, М.С.Шакарян) взагалі не визнають існування такої категорії, як правосуб’єктність [15, с. 26-29]. Основними аргументами при цьому вони висувують те, що “намагання введення в оборот ще одного процесуального терміна “правосуб’єктність” нічого не дає для теорії і не наближує до вирішення практичних завдань цивільного судочинства”, що “правосуб’єктність – невідоме закону і практиці поняття, від якого слід було б відмовитись і в теорії” [15, с. 15]. Так, Г.К.Сергун вважає, що немає необхідності вирізняти правосуб’єктність в окремий правовий інститут, однак не заперечує проти її існування як суто теоретичного поняття [11, с. 90, 91].

Вищевказані твердження М.С.Шакарян нам вбачаються спірними, оскільки правосуб’єктність – правове поняття, яке має науково – практичне значення хоча б тому, що виступає передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин і розкриває загальний правовий статус усіх учасників цивільного процесу, характеризуючи при цьому правові можливості органів судової влади та інших суб’єктів процесуальної діяльності. Крім того, правосуб’єктність також має значення при захисті суб’єктивних прав та інтересів громадян і юридичних осіб [6, с. 3-7]. У заперечення Г.К.Сергун ми вважаємо, що правоздатність і правосуб’єктність – нерівнозначні поняття. У цивільному процесуальному праві суб’єкти мають не правоздатність, а правосуб’єктність, яку мають всі особи, що беруть участь у процесі [14, с. 24]. Правоздатність є одним з елементів змісту, одним із складників правосуб’єктності. Крім правоздатності, елементами змісту останньої виступають, як правило, дієздатність, суб’єктивні права й обов’язки особи.

Зміст правоздатності й дієздатності закріплено у статтях 100 і 101 ЦПК тільки стосовно сторін. Так, під цивільною процесуальною правоздатністю розуміється можливість мати цивільні процесуальні права й обов’язки (ст.100 ЦПК), а під

дієздатністю – особисто реалізувати свої права в суді й доручати ведіння справи представникові (ст.101 ЦПК).

Оскільки в чинному ЦПК закріплено можливість володіння правоздатністю й дієздатністю як такою тільки за сторонами, то коло осіб, наділених цивільною процесуальною правосуб'єктністю, не співпадає з колом осіб, наділених цивільною процесуальною правоздатністю й дієздатністю.

У юридичній літературі дискутується питання про те, чи є правосуб'єктність абстрактним, загальним поняттям, яке можна застосовувати в рівній мірі до всіх учасників цивільного процесу [13, с. 120], а чи правосуб'єктність має конкретний характер, що означає, що в кожного учасника процесу існує своя, суворо визначена правосуб'єктність.

У цій статті загальна (абстрактна) правосуб'єктність розглядається як одна з передумов виникнення цивільних процесуальних правовідносин, а конкретна правосуб'єктність – як характеристика правового статусу учасників цивільного процесу.

В.В.Комаров переконливо доводить, що абстрактної, єдиної для всіх правосуб'єктності не існує, а існує правосуб'єктність суду, сторін, третіх осіб, прокурора, свідків та ін. [6, с.33-38]. На думку ж Г.К.Сергун стосовно суду необхідно говорити не про цивільну процесуальну правоздатність, а про комплекс його повноважень, якими він наділений за законом [11, с. 75]. Певною своєрідністю відрізняється точка зору В.Н.Щеглова, який упевнений, що правоздатність і дієздатність повинні мати місце щодо громадян та організацій, які в цивільному процесі виступають сторонами і третіми особами. У даному випадку цивільна процесуальна правосуб'єктність служить родовим поняттям, а щодо всіх інших суб'єктів цивільного процесу воно є єдиним поняттям, яке об'єднує одночасно процесуальну правоздатність і дієздатність [16, с. 107-109, 112].

На наш погляд, така точка зору недостатньо обгрунтована, оскільки, як уже зазначалося, правосуб'єктність – властивість усіх без винятку учасників цивільного процесу, але у кожного учасника правосуб'єктність строго індивідуальна. Доцільніше було б визначати правосуб'єктність як галузеву й конкретну. Кожний учасник цивільного процесу має властиву тільки йому правосуб'єктність, тому що в більшості учасників процесу зміст правосуб'єктності складається із певних елементів. Варто

зауважити, що елементи змісту правосуб'єктності щодо конкретної цивільної процесуальної правосуб'єктності мають спеціальний, а не загальний характер.

У зв'язку з цим не можна погодитися з тим, що правосуб'єктність необхідно розглядати як можливість особи стати учасником конкретних правовідносин, тобто бути наділеною конкретними суб'єктивними правами й обов'язками з метою задоволення своїх інтересів або захисту інтересів держави.

У той же час вважається спірною позиція Н.О.Чечиної, яка обумовлює цивільну процесуальну правосуб'єктність як визнану нормами цивільного процесуального права можливість мати цивільні процесуальні права й обов'язки і здійснювати їх [14, с. 25].

Як бачимо, у цивілістичній процесуальній науці при визначенні змісту правосуб'єктності іноді не враховувалося, що ця категорія характеризує властивості суб'єкта права, яких він набуває з урахуванням галузевого правового регулювання, що дає змогу говорити саме про її галузевий зміст. Тому цивільна процесуальна правосуб'єктність, як атрибут суб'єкта цивільного процесуального права, припускає загальні передумови правоволодіння, а також правоволодіння в системі всіх правових інститутів певної галузі права і має структурно-складний зміст.

Цивільна процесуальна правосуб'єктність, таким чином, закріплює правовий стан суб'єктів цивільного процесуального права. Структурно-складний її зміст проявляється в тому, що всі її елементи становлять органічну єдність і функціональний зв'язок. Так, цивільна процесуальна правоздатність обумовлює можливість суб'єкта права мати процесуальні права й обов'язки і служить юридичним засобом (інструментом) для придбання будь-яких прав та обов'язків, спрямованих на здійснення процесуальних функцій суб'єктів процесуальної діяльності. Що ж стосується цивільної процесуальної дієздатності, то вона в структурі правосуб'єктності виступає як можливість громадянина чи іншої особи своїми діями набувати цивільних процесуальних прав і здійснювати цивільні процесуальні обов'язки.

Щодо конкретних цивільних процесуальних суб'єктивних прав та обов'язків, то слід зазначити, що вони, так би мовити, набуваються на підставі цивільної процесуальної правоздатності й цивільної процесуальної дієздатності (для сторін, третіх осіб) або цивільної процесуальної праводієздатності (для інших суб'єктів).

З огляду на викладене переконуємося, що цивільна процесуальна правосуб'єктність є галузевим поняттям. Галузева правосуб'єктність розглядається як передумова виникнення процесуальних правовідносин, а конкретна – як характеристика правового статусу учасників цивільного процесу. Обидві правосуб'єктності пов'язані між собою, оскільки за допомогою галузевої правосуб'єктності особа стає учасником цивільних процесуальних правовідносин і, будучи таким, серед інших учасників цивільного процесу займає конкретне процесуальне становище (конкретна правосуб'єктність).

Виходячи з цього, правознавці виділяють правосуб'єктність кожного суб'єкта цивільного процесуального права. Ці суб'єкти в цивільному процесі займають суворо визначене правове становище, мають свої цілі, завдання участі. Встановити все це без прояву конкретної правосуб'єктності будь-якого суб'єкта неможливо.

Вищенаведене свідчить про те, що проявом цивільно – процесуальної правосуб'єктності суду, позивача, відповідача, третьої особи, свідка, прокурора та інших є конкретизація правового статусу суб'єктів цивільного процесуального права, бо вони стають конкретними учасниками цивільних процесуальних правовідносин, займаючи в них конкретне процесуально-правове становище. Прояв цивільної процесуальної правосуб'єктності зумовлює правовий стан суб'єктів права в цивільних процесуальних правовідносинах з урахуванням ставлення до спірних матеріальних правовідносин, які стали предметом судового розгляду [17, с. 127].

Викладене дозволяє говорити про цивільну процесуальну правосуб'єктність як про специфічну властивість суб'єктів цивільного процесуального права, що обумовлює їх можливість бути носіями прав та обов'язків, вступати в цивільні процесуальні правовідносини. Вона закріплює коло осіб, які можуть бути суб'єктами прав та обов'язків, конкретизуючи тим самим коло правовідносин, виникаючих на підставі правосуб'єктності [6, с. 15].

Отже, цивільна процесуальна правосуб'єктність є передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин, яка обумовлює правовий статус кожного учасника процесу й наділяє останнього конкретними правами й обов'язками. Для кожного суб'єкта цивільного процесуального права вона, на відміну від цивілістичної правосуб'єктності, специфічна.

Список літератури: 1. *Алексеев С.С.* Проблемы теории права: Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1972. – Т. 1. – 396 с. 2. *Братусь С.Н.* Субъекты гражданского права.–М.: Госюриздат, 1950.–367с. 3. *Венедиктов А.В.* Органы управления государственной социалистической собственностью //Сов. государство и право. – 1940. №6. – С. 24 – 52. 4. *Венедиктов А.В.* О субъектах социалистических правоотношений //Сов. государство и право. – 1955. – №6. – С. 17-29. 5. *Иоффе О.С., Шаргородский М.Д.* Вопросы теории права. – М.: Госюриздат, 1961. – 381 с. 6. *Комаров В.В., Радченко П.І.* Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти: Навч. посібник. – К.: УМК ВО, 1991. – 103 с. 7. *Красавчиков О.А.* Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Госюриздат, 1958. – 183 с. 8. *Мицкевич А.В.* Субъекты гражданского права.–М.: Госюриздат, 1962.–213 с. 9. *Общая теория права и государства: Учебник /Под ред. В.В.Лазарева.* – М.: Зерцало, 1994. – 620 с. 10. *Рабинович П.М.* Основы загальної теорії права та держави: Посібник для студ. спец. “Правознавство” – 2-ге вид. – К.: Вентурі, – 1994.–235с. 11. *Сергун А.К.* Процессуальная правоспособность и правосубъектность (в литературе и в ГПК) //Вопр. науки сов. процес. гражд. права: Труды ВЮЗИ. – Т. 38. – Москва: Изд-во МГУ, 1975. – С. 72-103. 12. *Толстой Ю.К.* К теории правоотношения. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. – 86 с. 13. *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с. 14. *Чечина Н.А.* Гражданские процессуальные отношения. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 68 с. 15. *Шакарян М.С.* Субъекты советского гражданского процессуального правоотношения: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1972. – 42 с. 16. *Щеглов В.Н.* Гражданское процессуальное правоотношение. – М.: Юрид. лит., 1966. – 168 с. 17. *Якубов С.А.* Субъекты советского гражданского процессуального права. – Ташкент: Изд-во ФАН, 1973. – 340 с.

Надійшла до редакції 10.10.2001 р.